

УДК 821.161.2.0.02:930.85(477)'192'

КУЛЬТУРА / ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ХУДОЖНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МОДЕРНІСТІВ 1920-х

Лідія Кавун

доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та
компаративістики Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)
e-mail: kavunlidia@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2782-7521

У статті досліджено проблему культури/цивілізації в контексті художнього дискурсу української прози 20-х років ХХ століття. Письменники-модерністи – А. Любченко, М. Хвильовий, Г. Шкурупій, О. Довженко, Ю. Яновський та ін., артикулюючи до шпенглерівської історіософської парадигми культура / цивілізація, виражають власні самобутні ідеї та соціальну мудрість у художньому осмисленні конкретного національного буття. Вони вірили, що місто поступово сформує новий тип людського світосприймання, адекватний раціонально організованій економіці. Українську майбутність змодельовано як гармонійну й завершену цілісність, як природний і цивілізаційний едем, де поєднано духовність і технологічні досягнення.

Встановлено, що віра, романтичний пафос, оптимізм, вітаїзм визначають дух, спрямованість, емоційне забарвлення теми України у творах письменників доби національного відродження. Вони знайшли для себе спосіб поєднати європейську раціональну цілеспрямованість із живою українською духовністю, у річищі якої творчо моделюється образ Батьківщини.

Ключові слова: модернізм; культура; цивілізація; проза; образ; художність; вітаїзм.

Kavun Lidia. Culture / civilization in the artistic interpretation of Ukrainian modernists of the 1920s.

The article explores the problem of culture/civilization in the context of the artistic discourse of Ukrainian prose of the 1920s. Modernist writers – A. Liubchenko, M. Khvylovy, G. Shkurupiy, O. Dovzhenko, Yu. Yanovsky, etc., articulating to the Spengler historiosophic culture / civilization paradigm, express their own original ideas and social wisdom in artistic understanding. They believed that the city was gradually forming a new type of human worldview, adequate to a rationally organized economy. Such an opinion is read in the figurative and philosophical structures of the metatext of Ukrainian prose writers. Considering the national mentality, the Ukrainian community, following the historical necessity, chooses the path of civilization to the history of human life. In modernist prose, Ukraine's social progress is linked to the city.

The vision of the national world implied a certain ideal state. It is a full-fledged social structure that brings together two types of being – rural and urban. The Ukrainian future is modeled as a harmonious and complete integrity, as a natural and civilizational edema combining spirituality and technological achievements.

It is established that faith, romantic pathos, optimism, vitaism determine the spirit, orientation, emotional coloring of the theme of Ukraine in the works of writers of the national revival period. They found a way to combine European rationality with living Ukrainian spirituality, in which the image of the Motherland is creatively modeled.

Keywords: modernism; culture; civilization; prose; image; art; vitaism.

естетично-художнім осмисленням долі України, народного буття і національного характеру. На зламі історичного розвитку художньо-філософська думка звертається до питань самобутності української цивілізації, до мрії про ідеальний світоустрій. Постреволюційний відтинок національної історії в художній свідомості 20-х років минулого століття асоціювався з добою античності в IV столітті та епохою Заходу в XIX, тобто осмислювався як перехідний період на шляху від культури до цивілізації. Це той історичний момент, коли, за словами Освальда Шпенглера, «ареною духовних рішень стає «не вся країна», як-то було в часи орфічного руху і реформації, коли, власне, кожне село грало свою роль, а три або чотири світових міста, що ввібрали в себе весь смисл історії і по відношенню до яких вся інша країна культури потрапляє у становище провінції, котра тільки й займається тим, щоб жити світові міста залишками своєї вищої людяності» [Шпенглер 1993, с. 70].

Мета наукової розвідки – проаналізувати художньо-філософську парадигму культура / цивілізація в поетології творів українських модерністів 1920-х.

Освальд Шпенглер у праці «Присмерк Європи», що стала знаковою для літературного процесу початку ХХ століття, обґрунтовує концепцію фаустівської культури, що вступає у свою завершальну стадію розвитку – цивілізацію. Саме місто як фаустівський простір постає модерністською інтерпретацією ідеального світоустрою. Німецький філософ виокремлює такі визначальні риси світового міста, як космополітизм замість «вітчизни», холодна прагматичність, наукова іррелігійність замість релігії серця, природні права замість набутих і повсюдне засилля грошей як чинника втрати зв'язків із еством плодючої землі, з талантом і працелюбністю, тобто з цінностями прадідівського укладу життя.

Артикулюючи до шпенглерівської історіософської парадигми культура / цивілізація, українські письменники виражають власні ідеї та соціальну мудрість у художньому осмисленні конкретного національного буття. Осмислення концептів фаустівської культури художньою свідомістю є процесом її проживання. У модерністському дискурсі проглядається мета: не сперечатися з уже сформованими концепціями, а опанувати реальність, у якій можна було їх розвинути й поглибити. Скажімо, думка про те, що визначальні риси міста (за О. Шпенглером) можуть перетворитися на глибинний дестабілізуючий чинник наростання внутрішньої самотності людини, домінування реконструкції над конструкцією, дистрофії внутрішньої комунікації, сприймалася. Але, водночас, логіка реального українського життя вказувала на можливість не допустити його перебудови саме за такою схемою.

В естетиці українських модерністів 1920-х теперішнє національне буття оцінюється як початок справжньої історії, певна фаза перехідного етапу на шляху до азійського Ренесансу, до ідеального світовлаштування. Звідси – акцент на необхідності докласти зусиль до реалізації завдання витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю як цілісність, єдність, здатну до усвідомленого волевиявлення. Їхня творчість пронизана глибинним оптимізмом, що виявляє себе «у світлій апокаліптичності – переживанні метафізичного «кінця світу» як створення кращого буття» [Філософія 2003, с. 408]. Зокрема, ідея метаморфічного перетікання часопростору, матерії, енергії художньо реалізується у творах А. Любченка, М. Хвильового, Г. Шкурупія, О. Довженка, Ю. Яновського та ін. Їхні герої усвідомлюють і підтверджують кожною своєю чуттєво-інтелектуальною

рефлексією вічний колообіг життя. Апофатичним, вітаїстичним, скажімо, є образне твердження Марченка з «Чотирьох шабель» Ю. Яновського: «Багато мільйонів разів траплялося таке перетворення хаосу на кухню води» [Яновський 1983, с. 323].

З огляду на національний менталітет, на історію буття людського роду українська спільнота, підкоряючись історичній необхідності, обирає шлях цивілізованості. У модерністській прозі суспільний поступ України пов'язується з містом. «Треба, щоб уся земля була як велике місто і на чорноземлі гули тисячі машин, як танкери на полі атаки», – говорить Іван Виривайло із «Чотирьох шабель» Ю. Яновського. Адже місто – це сила, динаміка, мозок. З ним насамперед пов'язується формування нової культури, об'єднання людського роду («місто – рушій культури і людської єдності» [Яновський 1983, с. 197]).

Водночас українські модерністи акцентують органічну сумісність традиційної *селянської* культури з цивілізацією, народженою з науки й техніки. При цьому звучить віра в те, що традиційна культура виживе й відродиться, оскільки вона спроможна інтегрувати наукову раціональність; мешканці великого мегаполіса повсякчас будуть закорінюватися в минуле для подальшої творчості винахідництва, а тому не стануть привидами (за К.-Г. Юнгом), що відчужені від своїх джерел і позбавлені духовної спадкоємності. Фаустівська модель міста в художній прозі 20-х років ХХ століття пройнята романтикою майбутнього заможного агро-міста. «У книзі Майбутнього, – зауважує Остюк (герой «Чотирьох шабель» Яновського. – Л. К.), – я не помітив шахт і заводів. Там росте мореля, слива, яблуко. Цвітуть на грядках полуниці. На стінах заводів – повійка, виноград. Усе приховане, затулене зеленим листям. Мало димарів. Диму не видно – паливо згорає до останку, газу одведено під землею туди, де не працюють» [Яновський 1983, с. 319].

Урбанізм в українській художній прозі 1920-х має виразно філософське забарвлення. Йдеться про стрімку зміну вже традиційного для панівної більшості населення сільського способу життя, перехід до міської цивілізації, про можливість задовольнити елементарні вітаїстичні потреби людини, про необхідність стимулювати творчий, життєстверджуючий потенціал кожного. Ті структури, які ми спостерігаємо в тогочасній європейській філософії від О. Шпенглера, Ф. Ніцше, А. Бергсона, органічні і для українських інтелектуалів 20-х рр. ХХ ст., для їхнього образного мислення. Б'янка із «Сентиментальної історії» Миколи Хвильового говорить: «Вісімнадцяти років я вже все знала: знала і глуху провінцію, і столичний рух, і навіть знала, чим живе цей прекрасний цвинтар – так звана гнила Європа. Інших доріг я вже не бачила. Повертатися на провінцію я не могла, і ніякий Руссо не зміг би привабити мене сільськими пейзажами» [Хвильовий 1990, с. 508]. Як відомо, Руссо представляв регресивне розуміння історичного процесу і бачив рай у минулому, у стані первісної дикості, до цивілізації [Руссо 1981, с. 288].

Герої повісті «Санаторійна зона», розмірковуючи про «практику, про сьогоднішній день», також намагаються з'ясувати проблему, «де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик». Зокрема, сестра Катря переконана, що, «уплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання й мільйон інших дрібниць», все ж можна поставити прогноз на майбутнє, передбачити той «день, який буде через п'ятсот років» [Хвильовий 1990, с. 397]. Це грядуще уявлялося «прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік» [Хвильовий 1990, с. 397].

Творчість українських модерністів – це сповнений патетизму дискурс прощання зі світом патріархального села, який переходить в уславлення ще незвіданої краси цивілізації великого міста – «синього міста Азії», «голубої Савойї», Євразії. Такі інтенції виявляють себе, зокрема, в «Арабесках» М. Хвильового: «Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв великдень. Тоді підуть тисячі горожан на площу мятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром ...

Тоді пройшла слава про синій вечірній город. Азія» [Хвильовий 1990, с. 318–319].

Подібну думку висловлює й Аркадій Любченко, апелюючи до міста як багатшарового, багатоскладового явища культури. Уособленням вітаїстичної енергії й інтелектуалізму виступає воно, зокрема, у повісті «Вертеп». Місто, підкреслює автор, «визнає тільки сміливих і здібних. Воно обдаровує ласкою тільки імкливих та енергійних» [Любченко 1999, с. 286].

Місто персоніфікується, стає живою істотою, постає однією з дійових осіб твору поряд із людськими персонажами: «Воно, як той непохитний лицар у надійному панцирі. Воно має крицеві груди і глибоко дихає шумами. Воно має в нетрях своїх невисите гаряче серце, могутній двигун, що споживає людський мозок і пристрасті та бурхливо жене кров по своїх численних артеріях» [Любченко 1999, с. 286]. Місто розвивається, міцніє і намагається позбутися «комплексу провінційності, патріархального, хуторянського назадництва» [Історія української літератури 1993, с. 617], європеїзуючись разом з тими, хто тут живе, витворюючи з них новий тип фаустівської людини. Як зазначав Ю. Шерех, автор «Вертепу» звертається до теми «потужності людського колективу», акцентує «рух і міць міста», його життєву енергію [Шерех 1999, с. 487]. У дискурсі розділу «Танок міського вечора» місто – «невтомне, як одвічна радість життя. Воно завжди сповнене тих загадкових, приглушено-клекітних, переможних і переможених шумів, що родяться тільки в самому вирі зустрічних сил, на перехрестях гострих почувань та домислів і в боротьбі творять прийдешнє» [Любченко 1999, с. 286].

Місто, за переконанням українських модерністів, неодмінно стане осердям національної культури, що від початку пронизана духом вітаїзму. Відтак – художньо втілюється ідея органічного переходу селянської моделі життя в міську як віднайдення мислимої повноти національного буття, що лежить в основі цивілізаційного поступу України. «Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азіатський город – без проститутток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються» [Хвильовий 1990, с. 318], – зазначав Микола Хвильовий.

Така синтетичність постає важливою запорукою виходу української культури на світову арену в індустріальну епоху. При цьому у творах акцентовано збереження національного духовного коріння, доцільність засвоєння містом традиційної селянської культури й органічне переростання останньої в міську.

Образ модерної (міської) України, як уже зазначалося, є стрижневим у повісті «Вертеп» А. Любченка. В авторському моделюванні майбутнього – не лише власного, але й загальноукраїнського, закладена інтенційованість до заперечення традиційної сільської України. Зокрема, письменник зауважує, що цієї «заквітчаної героїні екзотичних танків і своєрідних українських розваг,

героїні, що їй багато віддавалося вами часу та хвали, – сьогодні показано не буде, як не буде вже її показано ніколи» [Любченко 1999, с. 269]. Адже перспективи розвитку модерної України пов'язуються з містом як феноменом цивілізації. Однак, як зауважує Ю. Шерех, «нове виросло зі старого. Традиції заперечено, але нове, сучасне виросло не з порожнечі, а саме з заперечення традицій» [Шерех 1999, с. 462].

В авторському дискурсі нової України превалює червоний колір («батьорий колір нестримних палахтінь»), що символізує здорову енергію життя. Це «колір, коли досягають вишні в садах ... коли на вечірній зорі у степах лютують морозні вітри, а на світанках займаються обрії, ... коли серед глупої ночі, роззявивши пащі й зітхаючи в спразі, родять родючі домни, колір тих незабутніх хвилин, коли ви, поранений, впали на сніг, колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад» [Любченко 1999, с. 268]. Любченко використовує насичену яскраву барву, її «нестримне палахтіння» для відтворення життєвої динаміки взагалі, оновленої, вітаїстичної України, її невпинного руху до нової цивілізації зокрема. Суттєвим є підкреслення саме процесу «нестримного палахтіння», тобто йдеться про рухливу, змінну, щораз нову картину світу.

Автор «Вертепу» неодноразово акцентує рухому змінність, органічний перехід однієї форми буття в іншу. Він уводить у твір вітаїстично забарвлені ключові образи, інтоновані універсальними категоріями буття. Зокрема, лише перестрибнувши через могилу, ліричний герой чує, як «звідусіль починають дзвеніти перші радісні дзвоники» [Любченко 1999, с. 279]. Смакуючи сік зірваних стеблинок рослин, що зросли на могилах, він почуває «солодке, прохолодне, надзвичайно смачне надіб'я» [Любченко 1999, с. 279]. Мікрообраз трави з могили потрактовується як символ руху матерії, оновлення життя. Аналогічне семантичне навантаження – зрівноважувати, стверджувати життя – припадає і на образ трьох плодоносних яблунь, що зросли на кладовищі (розділ «Найменням – Жінка»), і які десь там вузлуватими коріннями «міцно тримаються за ґрунт, десь там своїми цупкими поламками вони позаплутувались у черепах, у кістках і смокчуть те тлінне надіб'я, смокчуть соки всього, що дозріло і впало, насичуючи себе якомога, щоб потім знову зацвісти й родити» [Любченко 1999, с. 323]. Згідно з цими ж законами життя, міська Україна органічно зростає із сільської. Адже в людському суспільстві, як і в природі, діють однакові закони.

Щоб закидати письменникам 20-х років минулого століття ворожість у ставленні до міста, закомплексованість на природній сільській людині [Павличко 1999, с. 207], потрібно було зумисно лишити поза увагою філософсько-художню творчість ваплітян – М. Хвильового, Ю. Яновського, А. Любченка, М. Йогансена, Г. Шкуруція, що ґрунтується на буттєвій парадигмі, де візія майбутнього України постає саме у вигляді міської цивілізації. Намагаючись досягти об'єктивності й багатоаспектності зображення, художники слова оцінювали урбанізовану сучасність крізь тло віків і текстів культури. Вони жили передчуттям індустріального оновлення України, однак, як слушно зауважує Ю. Ковалів, аналізуючи, зокрема, творчість М. Йогансена, уникали «гіперболізованого урбанізму, притаманного, скажімо, панфутуристам» [Історія української літератури 1993, с. 304].

Із позицій історичного оптимізму українські інтелектуали обстоювали думку про розвиток людства в напрямку вдосконалення. У художній прозі змодельовано парадигму «вишневоокої України» [Хвильовий 1990, с. 490],

аграрної країни, «що, не злякавшись свого дитинства, сміливо вийшла на шлях до соціалізму» [Хвильовий 1990, с. 266]. Підтвердженням цього є твори письменників 20-х років, у яких художньо реалізується ідея прогресу («Санаторійна зона» М. Хвильового, «Майстер корабля» Ю. Яновського, «Чорний Ангел» О. Слісаренка, «Образ», «Вертеп» А. Любченка, «Двері в день» Гео Шкурупія, «Земля» О. Довженка та ін.). За логікою розвитку історії (життя) культура обов'язково переходить у цивілізацію. А перешкоджати цьому – однаково, що оголосити, як зауважує Анарх (повість «Санаторійна зона» М. Хвильового), «похід проти самого життя» [Хвильовий 1990, с. 401]. Однак українські «м'ятежні генії» акцентують збереження духовних і моральних цінностей, які й вивищують культуру (як діалектичну єдність ментального і вітального) над цивілізацією (повсюдним засиллям раціоналізму).

Новий світ повинен базуватися на національній незалежності, адже метою суспільного поступу є культурний самовияв нації. Національне письменники досягали у вимірах загальнолюдського. Загрозу демократичному та національному розвитку України вони вбачали у притлумленні історичної пам'яті українців, у нівелюванні всякого національного почуття, у відриві від законів природи взагалі. Основою ж суспільного поступу, переходу від однієї доби в історії світової цивілізації до іншої є врівноваження екзистенційно-внутрішньої комунікації і комунікації раціонально-зовнішньої. Звідси – цілком свідомий акцент прозаїків на «міському божевіллі», що почало виявляти себе в тогочасному житті. Зокрема, О. Слісаренко в «Божевільному трамваї» намагається художньо досягнути цю проблему. До твору деякі критики поставилися вороже, відразу закинувши авторові нерозуміння авангардної ролі пролетаріату, який мешкає в місті, й назвавши оповідання сюжетним невдалим експериментом. В авторському дискурсі прочитується думка про те, що місто висуває людині власні умови. І вона працює не над собою, а дбає лише про матеріальний добробут, вважаючи всі умовності культури зайвим тягарем. Місто, на думку О. Слісаренка, не забезпечить людей від їх головного ворога – бездуховності, що призводить до дегенерації, апофеозу цинізму, переситу життям та інших форм виродження людства в біологічну масу. Письменник, «по-перше, показав, що глушина може бути не лише в якихось поліських болотах, а й у найбільш цивілізованому місті. По-друге, він натякнув, що глушина – це не географічне поняття, а стан людської душі, а по-третє, – дуже важливо, щоб кожна душа якнайшвидше означилась у своєму місці під сонцем ...» [Наєнко 1990, с. 64].

На сучасному етапі свого розвитку людство, яке зробило ставку на підкорення зовнішнього світу зусиллями розуму, опинилося в небезпечному відриві від життєвого досвіду. У модерній картині світу людина ризикує стати механізмом серед інших механізмів, її життя втрачає будь-який смисл. А тому необхідно відшукати ту рівновагу, де вітаїзм і раціоналізм не заперечують один одного, а, навпаки, зливаються в пошуках першоджерела всіх смислів. «Хай живе чудесна рухома рівновага!» [Любченко 1999, с. 286] – проголошував у 20-ті роки минулого століття А. Любченко.

Подібні шукання буттєвої рівноваги характерні також і для прози Івана Сенченка, який, за словами Миколи Хвильового, «узагальнив певні явища й людей і дав їх в тенденції їхнього розвитку» [Хвильовий 1990, с. 662]. Висвітлюючи проблему «села і міста», що була однією з найполемічніших у 20-і роки минулого століття, письменник намагається вивести український світ

із селянської площини. Найпоказовішою ілюстрацією тому є образ Михайла Кішки-Самійла з «Червоноградських портретів» – «степовика і хлібороба», в якому «здорова стихійна сила» степу зрівноважується раціоналізмом, життєвим прагматизмом. Михайло Михайлович поєднує сільський і міський способи життя: не відриваючись від предківського кореня, від праці на землі (лише технізує, машинізує своє господарство), Кішка-Самійло прагне утвердитись у місті. Там він буде «потужний (обов'язково потужний!) чотириповерховий будинок з широкими, шестикутними вікнами та дверима в українському стилі» [Сенченко 1990, с. 255]. Отже, автор акцентує на збереженні самотності, на оприявленні українського закону й духу в чужонаціональному місті.

Візія українського світу в метатексті модерністської художньої прози передбачала певний ідеальний стан. Це повноцінна суспільна структура, в якій зіллються воедино два типи буття – сільське й міське. Українську майбутність змодельовано як гармонійну й завершену цілісність, як природний і цивілізаційний едем, де поєднано духовність і технологічні досягнення.

Закономірним кроком у напрямку цивілізаційного розвитку є технізація, урбанізація патріархального українського світу. «Процес машинізації йде неухильно, і ніхто його не стримає. І наше завдання – тільки прискорити його» [Хвильовий 1990, с. 402], – говорить герой повісті «Санаторійна зона». Цивілізаційний поступ інспірує інтенцію планетарної машинізації людини. У дискурсі художньої прози Хвильового прочитується мотив згармонізування машини і природи Я (людини): «Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини – і все задумливо. А вгорі одно небо з зорями – і тільки ... Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь» [Хвильовий 1990, с. 401].

Техніка повинна слугувати людству, але в жодному разі не перетворювати людину на додаток до машини. Інакше цивілізація загине через вичерпаність природних ресурсів і деградацію культури. «У пошуках нових цивілізаційних засад потрібно спиратися на етнокультурні особливості українського народу, насамперед на такі риси його національного характеру, як софійність, немеханістичність світосприймання, уважність до індивіда, його душі (кордоцентризм), прагнення поєднати усі три світи людського буття (макрокосм, мікрокосм і світ Божої благодаті), свободолобивість і працелюбність ...» [Філософська антропологія 2000, с. 231].

Отже, віра, романтичний пафос, оптимізм, вітаїзм визначають дух, спрямованість, емоційне забарвлення теми України у творах письменників доби національного відродження. Свою увагу вони зосереджують на художньому відтворенні типологічних загальних форм вияву фаустівської культури, доби її «присмерковості» і входження в період цивілізації. Українські модерністи 1920-х знайшли для себе спосіб поєднати європейську раціональну цілеспрямованість із живою українською духовністю, у річищі якої творчо моделюється образ Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

- Історія української літератури ХХ століття* (1993). У 2 кн. Кн. 1. Київ, 784 с.
 Любченко, А. (1999). *Вибрані твори*. Передм. Л. Пізнюк. Київ, 520 с.
 Наєнко, М. (1990). Сюжет, пригода, авантюра (Олекса Слісаренко). [У:] *Одержимість: Критичні розвідки, портрети, відгуки*. Київ, с. 52–71.

- Павличко, С. (1999). *Дискурс модернізму в українській літературі*. Вид. друге, переробл. і доповн. Київ, 447 с.
- Руссо, Ж.-Ж. (1981). *Педагогические сочинения*. В 2 т. Т. 1. Москва, 594 с.
- Сенченко, І. (1990). *Оповідання. Повісті. Спогади*. Київ, 664 с.
- Філософія. Світ людини* (2003). Курс лекцій: навч. посібник. Київ, 432 с.
- Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми* (2000). Київ, 287 с.
- Хвильовий, М. (1990). *Твори*. У 2 т. Київ.
- Шерех, Ю. (1999). Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка). (1999). [У:] Любченко, А. (1999). *Вибрані твори*. Київ, с. 459–497.
- Шкандрій, М. (2006). *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років*. Київ, 384 с.
- Шпенглер, О. (1993). *Закат Європы*. Новосибірск, 592 с.
- Яновський, Ю. (1983). *Твори*. В 5 т. Т. 2. Київ, 424 с.

Подано до редакції 12.10.2019 року

Прийнято до друку 07.11.2019 року